

Katriina Huttunen *Fälkikuolema*

Epämukavia ajatuksia
holokaustikirjallisuudesta

Tammi

Katriina Huttunen

JÄLKIKUOLEMA

EPÄMUKAVIA AJATUKSIA
HOLOKAUSTIKIRJALLISUUDESTA

tammi

80 VUOTTA

HELSINKI

Taiteen edistämiskeskus ja Alfred Kordelinin säätiö
ovat tukeneet tämän kirjan kirjoittamista.

© Katriina Huttunen ja Tammi 2023

Tammi on osa Werner Söderström Osakeyhtiötä

ISBN 978-952-04-4234-7

Painettu EU:ssa

SISÄLLYS

ALUKSI: KANSANVAUNU	9
OSA I: SYYLLISYYS JA HÄPEÄ	21
WIENER BLUT	23
SAKSAN ASIA ON MEIDÄN	85
REQUIESCAT SINE PACE	146
OSA II: MUISTI JA UNOHDUS	215
MUN KAMPPI	217
HOLOKAUSTI KORVIEN VÄLISSÄ	253
KUOLIN AUSCHWITZISSA MUTTA KUKAAN EI TIEDÄ SITÄ	284
OSA III: SURU JA VIHA	319
HIIRET JA IHMISET	321
JÄLKIKUOLEMA	333
WILLKOMMEN IN DER DUNKELHEIT	355
LOPUKSI: NIE WIEDER MY ASS.....	377
Holokaustikirjahyllyni	381
Linkkejä	397
Suoria ja epäsuoria lainauksia holokaustikirjahyllyni ulkopuolelta	400

Those who died for nothing during the Holocaust left the living with the paralyzing dilemma of facing a perpetually present grief. To the puzzled inquiry why interest in the Holocaust seems to grow as the event recedes into the past, one answer may be that there is no inner space or time to bury it in.

LAWRENCE L. LANGER: VERSIONS OF SURVIVAL

ALUKSI: KANSANVAUNU

TÄMÄ KIRJA voisi alkaa näin: isäni ihailee Hitleriä.
Isäni vihaa ryssiä ja neekereitä yli kaiken.

Lapsuudenkodissani ei koskaan puhuta holo-kaustista. Ei sanaakaan juutalaisista, ei keskitysleireistä. Ryssistä kyllä puhutaan sitäkin enemmän. Ryssä on ryssä vaikka voissa paistaisi, isäni mantra. Lapsuuteni on kylmän sodan lapsuutta ajassa jossa on itä ja on länsi ja siinä välissä Suomi. Lapsuudenperheelläni on pienessä itäsuomalaisessa kaupungissa Volkswagenin piiri-myyntiyritys, ja sukumme saa elannon länsisaksalaisesta autoteollisuudesta. Isäni käy 1960-luvulla usein Länsi-Saksassa työmatkoilla, ja pitkä saksa on hänen ainoa vieras kielensä. Saksa on paras maa, edelläkävijämaa, autobahnien maa. Sakemannit ovat hienoa kansaa, he ovat rakentaneet autobahnit, rajattoman vapauden symbolit joilla saa kaahata niin kovaa kuin autosta lähtee, ilman nopeusrajoituksia ja turvavyöpakkoa.

Vietän koko lapsuuteni Volkswagenin takapenkillä, autokorjaamossa, vaihtoautohallissa, varaosamyymälässä ja autokoululla.

Lapsuudenkodissani ei koskaan puhuta siitä mitä muuta Hitler saa aikaan kuin kansanauton ja tieverkkoston. Ei puhuta siitäkään kenen rakentamia autobahnit ja Volkswagenit ovat. Lapsuuteni pienessä itäsuomalaisessa kaupungissa ei ole juutalaiskysymystä. Kukaan ei puhu pakkotyöstä, orjatyöstä, työleireistä, kuolemanleireistä, pakkosiirroista, joukkoteloituksista, kaasukammioista eikä krematorioista. 1960-luvun itäsuomalaisessa pikkukaupungissa ei ole holokaustia.

En ole valinnut isääni. Olen isäni tytär mutta en ole isäni tytär, en sota-ajan kasvatti, en kuulu vainottuun vähemmistöön, en ole asunut miehitetyssä maassa enkä kokenut pogromeja, en ole pakolainen, maastamuuttaja enkä siirtolainen. Minua ei ole karkotettu. Vanhempainikin ovat syntyneet vasta 1930-luvulla. Sodan syttyessä he ovat lapsia. Isäni haluaisi ilmoittautua vapaaehtoiseksi talvisotaan mutta on auttamattomasti liian nuori, sodan päätyttyäkin kymmenvuotias.

Mutta vanhempieni isät ja entinen appiukkonni ovat sotilaita. He eivät kerro mitä ovat rintamalla tehneet ja nähneet. Siitä ei puhuta, ja nyt he kaikki ovat kuolleet, sotilaat ja heidän vaimonsa, lotat, ja isänikin on kuollut.

En kuulu edes suuriin ikäluokkiin. Olen kylmän sodan lapsi. Minulla ei ole kansallissosialistiseen Saksaan Volkswagenin lisäksi muuta henkilöhistoriallista yhtymäkohtaa kuin sotalapsenlapsuus, mutta teoksessaan Hitlerin pitkä varjo Sacha Batthyani kirjoittaa että sotalapsenlapsuus selittää miksi ihmiskunnan historian

suurin, järjestelmällisin ja teollisin kansanmurha on mitä suurimmassa määrin myös myös minun asiani.

Kirjoitan tässä kirjassa kirjahyllystäni. Osan holokaustikirjallisuudestani olen lukenut jo kauan ennen kuin tiedän että saan joskus itse kirjoittaa siitä. Samalla kirjoitan matkoistani joita olen tehnyt Euroopan kaupunkeihin holokaustin jalanjäljissä. Kevyt kantamus, raskas kantamus, käsimatkatavarana kuolemansurua ja muistiinpanoja. Holokaustista en voi kirjoittaa. Voin kirjoittaa vain siitä mitä holokaustista on kirjoitettu ja miten sitä kirjallisuutta luen.

Kirjoitan preesensissä.

Pohjoismaisen kirjallisuuden suomentajan ammatissa holokaustikirjallisuus on arkea. Näköalani on nordistin. Niinpä tämä kirja voisi alkaa myös näin: 2000-luvun alussa suomennan Lars Saabye Christensenin romaanin Velipuoli. Kirja kertoo Oslossa Kirkeveienillä asuvista veljeksistä ja siitä toukokuun 1945 päivästä jolloin Norja vapautuu viisi vuotta kestäneestä saksalais miehityksestä ja kerrostalon ullakolla raiskataan nuori nainen. Raiskauksen seurauksena syntyy Barnumin isovelji Fred, rauha, mutta tämä rauha ei ole kaikkien rauha: naapurissa asunut Steinerin perhe karkotetaan maasta syksyllä 1942 ja viedään laivalla Saksaan keskitysleiriin murhattavaksi. Steinereiden asunnon haltuunsa ottanut Arnesen kuljettaa taskussaan viikkolehdestä leikkaamaansa kuvaa.

Siinä on Rakel äiteineen. Äiti on kuolemaisillaan, ehkä kuollut jo, pelkkää luuta ja nahkaa, rääsyihin puettu,

nahka pingottuu kallon päällä, silmät ovat liian suuret ja tuijottavat kameraa tai Jumalaa tai pyöveliä, ja Rakel pitää äitiään kädestä, hän on lähes alasti, olkapäät ovat terävät kuin luiset siivet, hän on takertunut äitiinsä ja hän itkee, huutaa, suu on haava kasvoissa, nuoren tytön kasvoissa jotka ovat jo vanhat, vailla ikää, ohi ajan, kuolemaa lähellä hänkin, silvottu lapsi, sellainen on tämä kuva: kuoleva joka tarrautuu kuolleeseen. Ja alle on kirjoitettu: Pelätty Ravensbrückin leiri. Myöhemmin leirit täyttyivät ääriään myöten eikä vanginpukuja enää ollut. Siinä kaikki mitä kuvasta sanotaan.

Päätän ottaa selvää onko kohtauksessa esiintyvä Vecko-Journalenin lehtileike todellinen. On se, se on. Löydän lehden helposti Tukholman keskustassa sijaitsevan antikvariaatin luettelosta ja lunastan sen seuraavalla matkallani. Avaan isokokoisien, kellastuneen ruotsalaisen viikkolehden jännityksestä vapisevin käsin. Lehti on aito, se on olemassa, se on ilmestynyt keväällä 1945. Keskitysleirejä vapauttavien liittoutuneiden sotilaiden vanavedessä liikkuu uutiskuvaajia, sotakirjeenvaihtajia ja toimittajia dokumentoimassa kansanmurhaa jota kukaan ei usko todeksi. Sodan päättymisen kunniaksi länsimaiset aikakauslehdet tarjoilevat lukijoilleen makaaberia sokkiviihdettä julkaisemalla nimettömien ja alastomuudessaan puolustuskyvyttömien kuolevien ja kuolleiden keskitysleirivankien valokuvia. Sotakirjeenvaihtajat tulevat, tekevät työnsä ja lähtevät. He pääsevät pois. Lee Miller kylpee Hitlerin yksityisasunnon ammeessa Münchenissä ja dokumentoi kuviinsa

itsemurhan tehneitä saksalaisia, Dachaun vapauttamista, kuolleiden ruumiita, keskitysleirivankien pahoinpitelemiä vartijoita. Ennen sotaa hän on tehnyt yhteistyötä Picasson ja Man Rayn kanssa, sodan jälkeen hän kuvaa nälkään kuolevia lapsia Wienissä ja muotia Vogueille, kunnes sairastuu masennukseen, trauma-peräiseen stressihäiriöön ja alkoholismiin.

VeckoJournalenissa on sotareportaaseja, muotia ja romanttisia jatkokertomuksia. Ja iso mustavalkoinen valokuva keskitysleirissä kuolevasta äidistä ja hänen tyttärestään. Katson kuvaa. Kaksi naista, kuin äiti ja tytär, siviilivaatteissa, kidutettuja, nöyryytettyjä, nälkiintyneitä, likaisia, sairaita, anonyymeja, pelastettuja ja vapautettuja. Ehkä he kuolevat ennen kuin palaavat kotimaahansa, ehkä he eivät palaa. Ehkä heillä ei ole enää kotimaata. Heiltä on takavarikoitu omaisuus. Heidän kodissaan asuvat muut. Heillä ei ole passia eikä rahaa. Heillä ei ole mitään. He katsovat kameraan. He eivät muista mitä vapaus on, he eivät muista mitä vapaudellaan tekisivät. He ovat viikkolehrikuvastoa. Heiltä ei kysytä saako heitä kuvata. Kuvateksteissä ei lue edes heidän nimeään. He ovat vain kuolevia keskitysleirivankeja. VeckoJournalenin lukijat tuijottavat tai vilkaisevat kuolvien vankien kuvia lehden sivulta ja selaavat seuraavalle sivulle lukeakseen kuningasperheen ja filmitähtien kuulumisia.

Lehti ei ole kallis eikä se ole harvinainenkaan mutta se on niin isokokoinen ettei se oikein mahdu työhuoneessani minnekään. Se ja muutama muukin kevään 1945 VeckoJournalen kulkevat mukani vuodesta toi-

seen, muutosta toiseen, ja välillä hakeudun fiktiivisen rouva Steinerin ja Rakelin kuvan ääreen. Ravensbrück, naisia varten vuonna 1939 perustettu keskitysleiri noin 90 kilometrin päässä Berliinistä pohjoiseen, on kansallissosialistien perustamista tuhansista ja taas tuhansista keskitysleireistä se josta kiinnostun ensimmäisenä. Täällä on vankeina myös poliittisia vastustajia, Puolan älymystöä ja aatelista, puna-armeijan naissotilaita ja vastarintaliikkeen jäseniä. Yhteensä Ravensbrückissä on vuosina 1939–1945 noin 140 000 vankia, ja heistä kuolee siellä 50 000.

Erään muuton yhteydessä luovun VeckoJournaleneistani siinä anteeksiantamattomassa uskossa että ne ovat täysinpalvelleita ja etten enää tarvitse niitä, mutta nyt tätä kirjoittaessani tarvitsisin näitä vanhoja lehtiä kipeämmin kuin koskaan eikä niitä enää ole. Vanhoihin lehtiin erikoistunut tukholmalainen antikvariaattikaan ei vastaa yhteydenottooni. Ehkä se on lopettanut toimintansa koronapandemian aikana. Kerron ongelmastani tutussa divarissa täällä Helsingissä, ja ystävällinen myyjä lupaa pitää silmänsä auki ja etsiä lehteä siitä huolimatta etten enää muista sen ilmestymisnumeroa enkä ole varma onko sen kannessa sittenkään maanpaosta palaava Norjan kruununprinssi Olav.

Mutta minä muistan kuolevan äidin ja kuolevan tytön. Heitä ei enää ole eikä minulla ole heistä muuta kuin pysähtynyt muistikuva ja tuo kohtaaus parikymmentä vuotta sitten suomentamani norjalaisen romaanin sivulta 118.

Tämä kirja voisi alkaa myös näin:

Sotakirjallisuudesta on mennyt maku. Sitä kirjoittivat nuoret ihmiset, jotka eivät olleet kokeneet sotaa eivätkä ymmärtäneet, miltä tuntui yhtäkkiä herätä miehite-tyssä maassa. Uudet kirjailijat ovat täynnä syytöksiä, he mainitsivat nimiä, kuin kostoksi, vaikka melkein kaikki sodassa olleet ovat kuolleita. Kun Tormod luki uutta sotakirjallisuutta, hänestä tuntui kuin se olisi kirjoitettu pinseteillä, ikään kuin kirjailijat sorkkisi-ivat kuollutta eläintä. Siinä ei ollut aitoja tunteita, ei kauhua. Hän halusi lukea kauhusta, siitä mitä muisti ja tunsu sisimmässään, kaikesta siitä kauheasta, mitä myös Dieter on niin kiihkeästi vastustanut, siitä viet-televästä hirviöstä, Hitleristä, ihmisten halveksijasta. Dieter on tajunnut sen jo kauan ennen kuin juutalais-ten joukkotuho paljastui.

Ote on Anne B. Ragden Berliininpoppelit-sarjan kuudennesta osasta Talon tytär. Kirjasarjaa on myyty pelkästään Norjassa yli miljoona kappaletta, ja Berliin-poppeleista on tullut siellä yhtenäiskulttuuria, nor-jalaisten rakastamaa kansallisomaisuutta. Sarja sijoittuu Trondheimin lähistöllä sijaitsevalle Neshovin maatilalle, eikä tietenkään ole sattumaa miksi tarinan juuret ovat saksalaisten miehittämässä Norjassa. Trondheim on natsi-Saksalle strategisesti tärkeä satama, ja Hitler suunnittelee Trondheimista, saksalaisittain Drontheimista, kolmannen valtakunnan pohjoista sillanpääasemaa, Neu Drontheimia. Albert Speerin laatima megalomaaninen

arkkitehtuurihanke epäonnistuu, mutta saksalaissoit-
laiden tuomat poppelintaimet jäävät muistoiksi ajan-
jaksosta joka tekee parantumattoman haavan Norjan
kansan kollektiiviseen muistiin, tai tekisi jos kollektiiv-
ista muistia olisi olemassa. Susan Sontag kirjoittaakin
teoksessaan *Regarding the Pain of Others* että sodan
muisto on aina paikallinen ja että jokaisella yksilöllä on
oma ainutlaatuinen ja toisintamaton muistinsa. Jokainen
muisti kuolee silloin kun yksilö kuolee eikä kenelläkään
muulla voi olla täsmälleen samaa muistia. Sontagin
mukaan kollektiivinen muisti ei ole muistamista vaan
stipulaatiota joka määrittää sen mitä pidetään yleisesti
tärkeänä ja muistamisen arvoisena, ja tähän vaikuttaa
yhteinen kuvasto, yhteinen tarina siitä mitä on tapah-
tunut. Kuvat ovat todisteita, kirjoittaa Sontag, mutta
sodan visualisointi ei ole koko totuus. Kollektiivinen
muisti ei voi korvata yksilön omaa muistia eikä selittää
sitä. Tunteminen ei ole tietämistä.

Olen suomentanut Ragden kuusiosaiseksi kasvaneen
trilogian kolme myöhempää jatko-osaa. Yksi romaani-
sarjan päähenkilöistä on Tormod Neshov, mies joka ei
ole poikiensa oikea isä vaan velipuoli, hänkin velipuoli,
mies jonka vaimo on synnyttänyt oman appensa siittämiä
poikia. Nyt Tormod Neshov on vanhus. Hän on asunut
koko elämänsä enemmän tai vähemmän vankina koti-
tilallaan eikä ole koskaan käynyt Trondheimia kauem-
pana. Hänen ainoa kokemansa rakkaus on saksalaisen
miehittäjäsoitilaan antama kielletty suudelma. Vaimonsa
kuoltua hän pääsee hoivakotiin turvaan. Siellä hänellä on
pieni hyllyllinen sotakirjallisuutta, siellä hän on vapaa.

Sarjan aiemmassa osassa luetaan Magda Göbbelsin elämäkertaa ja paheksutaan miten kuuden lapsen äiti on voinut murhata Führerin bunkkerissa 1.5.1945 ensin omat lapsensa ja sen jälkeen tehdä kaksoisitsemurhan miehensä kanssa. Ragden romaanihenkilöt keskustelevat voiko tämänkaltaista ratkaisua kauhistella jälkikäteen, meidän aikamme ihmisten silmin, tietämättä mitään siitä maailmasta jossa Göbbelsit ovat eläneet ja kuolleet.

Tormod Neshov lukee pojantyttärensä suosituksesta anonyymina julkaistun muistelmateoksen Nainen Berliinissä ja minäkin luen sen. Nimetön kirjailija, sittemmin toimittaja Marta Hillersiksi paljastunut, pitää päiväkirjaa keväästä jolloin neuvostoarmeijan sotilaat joukkoraiskaavat tuhansia berliiniläisiä naisia. Tormod Neshov piilottaa epämukavan teoksen hyllynsä perukoille. Hän ei ymmärrä miksi niin kiusallisista asioista pitää kirjoittaa. Kaikki muutkaan eivät ymmärrä. Kun Eine Frau in Berlin ilmestyy vuonna 1959, monien lukijoiden mielestä se häpäisee Saksan naiset.

En ole kiinnostunut teknisestä sodankäynnistä, sotastrategioista enkä rintamakuvauksista. Olen kiinnostunut vain siitä toisesta sodasta jossa eivät ole vastakkain armeija ja armeija, sotilas ja sotilas. Olen kiinnostunut vain siitä sodasta josta Hitlerin mielestä tässä sodassa on kysymys ja jota käydään Saksan ja sen miehittämien naapurimaiden rajojen sisäpuolella vuosina 1933–1945 aseettomia juutalaisia, sosialisteja, kommunisteja, homoseksuaaleja, Jehovan todistajia, vastarintaliikkeen aktivisteja, romaneja ja vammaisia vihollisia vastaan.

Olen kiinnostunut siitä etnisestä puhdistuksesta joka muuttaa koko Euroopan mantereen vankileirien saaristoksi, siitä tuhoamissodasta joka pyrkii määrätietoisesti ja systemaattisesti hävittämään mantereeltamme kaikki väärät ihmiset: väärauskoiset ja väärärotuiset ali-ihmiset ja poliittiset vastustajat, toisinajattelijat, ajattelijat, tiedemiehet, taiteilijat, kaikki jotka ovat eri mieltä ja kieltäytyvät uskomasta siihen yhteen ja ainoaan sallittuun ideologiaan, kaikki joita varten leiriverkosto sodan varjolla perustetaan, koska heitä on niin paljon ettei kaikkia ehditä murhata yksitellen.

Erikokoisia pakkotyö-, keskitys- ja tuhoamisleirejä on Euroopassa toisen maailmansodan aikana kaikkiaan 42 500, joidenkin arvioiden mukaan 44 000, ja niihin vangitaan miljoonia ihmisiä, myös naisia ja lapsia, enemmän siviilejä kuin sotavangeiksi otettuja vihollisotilaita. Kansallissosialistien perustamat leirit ovat vankiloita mutta niiden vangeista tulee vankeja ilman syytettä, oikeudenkäyntiä ja tuomiota. Kukaan ei mene niihin vapaaehtoisesti paitsi ehkä puolalainen vastarintaliikkeen jäsen Witold Pilecki, eikä kukaan pääse niistä pois omasta tahdostaan. Leireissä kuolee miljoonia ihmisiä, suurin osa heti kun junat ovat kuljettaneet heidät perille, jo ennen kuin heistä ehtii tulla keskitysleirivankeja.

Luen aikalaiskertomuksia, silminnäkijätodistuksia, päiväkirjoja, raportteja, enemmän tai vähemmän onnistuneeksi kaunokirjallisuudeksi muokattuja keskitysleirikuvauksia. Luen tunnustuslausuntoja, muistelmia, eloonjäämistarinoita, sankaritarinoita, salaisuuksia, tabuja, elämäntehtäviä, missioita, selityksiä ja selitys-

ten selityksiä, tulkintoja ja tulkintojen tulkintoja. Luen alkuteoksia ja erikielisiä käännöksiä. Luen uhreista, sankareista ja rikollisista. Ehkä luen valtavirran vierestä. Lukemiseni lomassa katson elokuvia, dokumenttiohjelmia ja kuvataidetta ja lopuksi hypähdän yhdeksäksi minuutiksi musiikkivideoon.

Käytän tässä kirjassa juutalaisten kansanmurhasta nimitystä holokausti. Shoah, Šoa, shoa, on varattu heprean kielen taitajille. Muinaiskreikaksi holokausti merkitsee polttouhria, šoa hepreaksi katastrofia. Ruotsiksi holokausti on Förintelsen, useimmiten versaaliaikuisena ja aina määräisessä muodossa, tanskaksi Holocaust, norjaksi joko Holocaust tai holocaust; suositukset vaihtelevat. Kansanmurhan käsite, genocide, on Raphael Lemkinin kehittämä neologismi vuodelta 1944, ja hänen ansiostaan YK laatii vuonna 1948 yleissopimuksen kansanmurhan estämiseksi. Jo vuonna 1933 Lemkin vaatii Kansainliitolta että etnisten, rodullisten ja uskonnollisten kansanryhmien tuhoaminen rinnastettaisiin kansainväliseksi rikokseksi, mutta Saksan ja Puolan edustajat vastustavat esitystä. Vuoteen 1951 saakka Nürnbergin sotarikosoikeudenkäynneissä kansallissosialistien syytekohtana on rikos ihmisyyttä kohtaan, ei kansanmurha, ja Lemkin pelkää että kansainvälinen sotatuomioistuin rajaa kansanmurhan koskemaan ainoastaan sodanaikaista kansanmurhaa. Teoksessaan *Axis Rule in Occupied Europe* Lemkin analysoi poliittisen, sosiaalisen, kulttuurisen, taloudellisen, biologisen, fyysisen, uskonnollisen ja moraalisen kansanmurhan tekniikoita.

Rotukysymyshän ei ole kansallissosialistien ainoa kriteeri jonka perusteella tähdätään kokonaisen maanosan kulttuurin tuhoamiseen.

Yritän olla pelkistämättä holokaustia vain Auschwitziksi. Siihen nimeen kiteytyvät kaikkien keskitysleirien helvetit ja rikokset mutta holokausti on paljon enemmän kuin liukuhihnakuoleman Auschwitz. Kansanmurhan tavoitteena on sukupuutto, holokaustin tavoitteena joukkosukupuutto.

Ensisijaisesti luen holokaustikirjallisuutta surun tähden. Itsemurhan 26-vuotiaana tehnyt tyttärenti opettaa äidilleen että kuolema kuuluu kaikille.

Helsingissä elokuussa 2023

OSA I:
SYYLLISYYS JA HÄPEÄ

*The guilt exists, but the agent
is always someone else.*

LAWRENCE L. LANGER: ADMITTING THE HOLOCAUST

VIHA JA SYYLLISYYS OVAT
EUROOPAN YHTEISTÄ PERINTÖÄ.
MITEN YMMÄRTÄÄ SITÄ
MITÄ EI VOI YMMÄRTÄÄ?

Jälkikuolema. Epämukavia ajatuksia holokaustikirjallisuudesta sisältää esseitä kuolemansurumyönteisen kirjallisuustyöläisen hylystä. Teoksessa katsotaan keskitysleirikirjallisuuden taakse ja annetaan puheenvuoro selviytymisestään selviytymättömille epäonnistujille, kompastellaan idän ja lännen holokaustin nimettömien uhrien nimissä ja luetaan vanhaa ja uutta kirjallisuutta Norjan juutalaisten likvidoinnista, Buchenwaldin tanskalaisista poliiseista, Auschwitzin Sonderkommandosta ja sotalapsenlapsen syyllisyydestä.

Jälkikuolema tarkastelee syyllisen moraalia, kansanmurhan muistamista ja tietoista unohtamista, vaikenemisen mekanismeja, välttämätöntä häpeää, vastuukysymyksiä ja suremisen tärkeyttä.

